

الحلول الأخلاقية لحماية الخصوصية في الفضاء الافتراضي على أساس مفاهيم نهج البلاغة-

مهديه إسماعيلي^١ • حميد حميديان^٢ • أحمد زارع زرديني^٣

١-طالبة دكتوراه في فرع علوم القرآن والحديث، كلية الإلهيات، جامعة ميبد، يزد، إيران.

m.esmailil1991@gmail.com

٢-أستاذ مساعد في قسم علوم القرآن والحديث، كلية الإلهيات، جامعة ميبد، يزد، إيران (الكاتبة المسؤولة).

hamidiyan@meybod.ac.ir

٣-أستاذ مشارك في قسم علوم القرآن والحديث، كلية الإلهيات، جامعة ميبد، يزد، إيران.

zarezardini@meybod.ac.ir

الملخص

الفضاء الافتراضي هو بيئة فريدة لا يمكن الاستغناء عنها. هذا الفضاء الذي يتميز بسمات مثل: الجاذبية الخلابة، والسرعة العالية للتبادلات، وعدم الكشف عن هوية المستخدمين، وعابريته للزمان والمكان، يخطو نحو التطور والتقدم بسرعة كبيرة، وقد جعلت الحياة البشرية معرضة لتغيرات هائلة كان من المستحيل حتى تخيلها في السابق. هذا وعلمنا أن لا نتجاهل الآثار السلبية للفضاء الافتراضي على حياة الناس. ومن هذه السلبيات انتهاك خصوصية المستخدمين الافتراضيين، فهو أحد مخاطر الفضاء الإلكتروني والذي ينبع من الميزات الخاصة لهذه البيئة. تعتبر مسألة مقاومة انتهاكات

استشهد بهذه المقالة: إسماعيلي، مهديه، حميديان، حميد، زارع زرديني، أحمد (١٤٠٣). الحلول الأخلاقية لحماية الخصوصية

في الفضاء الافتراضي على أساس مفاهيم نهج البلاغة. دراسات الأخلاق التطبيقية، ٣ (٧٧)، صص ٤١-٧٣.

<https://doi.org/10.22081/jf.2024.70171.1962>

□ نوع المقال: بحث؛ الناشر: مركز الدعوة الإسلامية في حوزة قم (معهد العلوم والثقافة الإسلامية، أصفهان، إيران) © المؤلفون

□ تاريخ الاستلام: ٢٠٢٤/١٠/٢٤ • تاريخ التعديل: ٢٠٢٤/١١/١٤ • تاريخ القبول: **/١٤٠٣/ • تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/٥/٢٨

الخصوصية في الفضاء السيبراني من القضايا التي لا تزال قائمة رغم الجهود التي تبذلها الدول والحكومات. هذا على الرغم من أن الإمام علي عليه السلام يحترم الخصوصية، ويحرص على حمايتها، كما هو ظاهر من قوله وفعله، وثبتته أقواله في كتاب نهج البلاغة الكريم. يسعى هذا البحث، انطلاقاً من المبادئ الأخلاقية المعيارية، في استخلاص الحلول الأخلاقية لحماية الخصوصية من كلام أمير المؤمنين عليه السلام لتكون خصوصية الناس في الفضاء السيبراني محمية من خرق الآخرين وتغلغلهم، بالعمل بتلك الحلول.

الكلمات المفتاحية

الخصوصية، الفضاء الافتراضي، الإمام علي عليه السلام، نهج البلاغة، الحلول الأخلاقية، الأخلاق المعيارية.

راهکارهای اخلاقی صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی با تکیه بر مفاهیم نهج البلاغه⁻

مهديه اسماعيلي^۱، حميد حميديان^۲، احمد زارع زرديني^۳

۱- دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، یزد، ایران.

m.esmailil1991@gmail.com

۲- استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، یزد، ایران (نویسنده مسئول).

hamidiyan@meybod.ac.ir

۳- دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه میبد، یزد، ایران.

zarezardini@meybod.ac.ir

چکیده

فضای مجازی، محیطی منحصربه‌فرد و بی‌بدیل است. این فضا با ویژگی‌هایی از جمله جذابیت و گیرایی، سرعت زیاد تبادلات، ناشناس بودن کاربران و فرازمانی و فرامکانی بودن، با شتاب بسیار، در حال پیشرفت است و زندگی بشر را با تحولات شگرفی روبه‌رو کرده که زمانی تصور آن نیز غیرممکن می‌نمود. در عین حال، نباید از تأثیرات منفی فضای مجازی بر زندگی افراد، غافل شد. نقض حریم خصوصی

استناد به این مقاله: اسماعیلی، مهديه؛ حمیدیان، حمید و زارع زردینی، احمد؛ (۱۴۰۳). راهکارهای اخلاقی صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی با تکیه بر مفاهیم نهج البلاغه. مطالعات اخلاق کاربردی، مطالعات اخلاق کاربردی، ۳ (۷۷)، صص ۴۱-۷۳.

<https://doi.org/1022081/jf.2024.70171.1962>

□ نوع مقاله: پژوهشی؛ ناشر: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، اصفهان، ایران) © نویسندگان

□ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۰۳ □ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۰۸/۲۴ □ تاریخ پذیرش: **/ **/ ۱۴۰۳ □ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۳/۰۷

کاربران مجازی، یکی از گزندهای فضای مجازی است که از ویژگی‌های خاص این محیط نشأت گرفته است. مسئلهٔ مقابله با نقض حریم خصوصی در فضای سایبر، از جمله مسائلی است که با وجود تلاش دولت‌ها و حکومت‌ها، همچنان وجود دارد. این در حالی است که در کلام و سیرهٔ حضرت علی علیه السلام، حریم خصوصی محترم است و حضرت در قبال حراست از آن حساسیت نشان می‌دادند. سخنان ایشان در کتاب شریف نهج البلاغه این موضوع را به خوبی اثبات می‌کند. این پژوهش بر پایهٔ اصول اخلاق هنجاری، در صدد است راهکارهای اخلاقی محافظت از حریم خصوصی را از کلام امیرالمؤمنین علیه السلام استخراج کند تا با عمل به آن‌ها، حریم خصوصی افراد در فضای سایبر، از تعدی و نفوذ اغیار مصون بماند.

کلیدواژه‌ها

حریم خصوصی، فضای مجازی، امام علی علیه السلام، نهج البلاغه، راهکارهای اخلاقی، اخلاق هنجاری.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

از جمله مسائلی که از دیرباز اذهان عموم افراد از مکاتب و ادیان گوناگون را به خویش مشغول داشته و همواره مورد توجه بوده، مسئله حریم خصوصی است. حریم خصوصی از مفاهیم مهم حقوق بشر در حوزه روابط اجتماعی افراد محسوب می‌شود و با کرامت انسانی ارتباط مستقیم دارد؛ به عبارت دیگر، حفظ حریم خصوصی، نمادی از حفظ شأن و شخصیت افراد و مقوله‌ای اخلاقی است؛ از این رو، هیچ کس تعدی به آن را به هیچ وجه بر نمی‌تابند. حریم خصوصی محدوده‌ای است که افراد تمایل دارند از سمع و نظر دیگران مصون باشد و کسی متعرض آن نشود. باید گفت با وجود اهمیت بسیار این حق، مفهوم حریم خصوصی از جمله مفاهیمی است که پژوهشگران در حوزه‌های مختلف علوم انسانی از جمله جامعه‌شناسی و حقوق، در تعیین ابعاد و حدود آن با مشکل مواجه‌اند و تعاریف گوناگونی ارائه کرده‌اند. فارغ از اینکه تعریف حریم خصوصی چه باشد، باید توجه داشت نقض حریم خصوصی افراد، با ظهور و پیشرفت روزافزون فضای مجازی، شکلی جدی‌تر و ویژه‌تر به خود گرفته است. جذابیت، سرعت زیاد تبدلات، ناشناس بودن کاربران، فرازمانی و فرامکانی بودن و... از مهم‌ترین ویژگی‌های فضای سایبر هستند؛ ویژگی‌هایی که با وجود منفعتی که دارند، بعضاً زیان‌های قابل توجهی برای افراد و جوامع در پی دارند. به عبارت دیگر، فضای مجازی در عصر حاضر، حکم شمشیری دولبه را دارد و امکان منتفع و یا متضرر شدن از این محیط وجود دارد (اسماعیلی و دیگران، ۱۴۰۲، ص ۱۰۶).

فضای مجازی گاهی بر اساس ماهیت وجودی خود حریم خصوصی دیگران را تحت تأثیر قرار می‌دهد و گاهی به اجبار؛ این سخن بدین معناست که گاهی با توجه به ماهیت خاص فضای مجازی، شرایط برای نقض حریم افراد فراهم می‌شود و گاهی نیز از طریق اپلیکیشن‌ها و به اجبار، اطلاعاتی از کاربران اخذ می‌شود. به هر

حال، نقض حریم خصوصی افراد در فضای مجازی، نوعی آسیب اجتماعی و اخلاقی نوین است و این وضعیت متأسفانه روزبه‌روز بحرانی‌تر می‌شود.

بشر ماهیتاً «مدنی بالطبع» است و براین اساس، بدون شک یکی از مهم‌ترین نیازهای او این است که قواعد و قوانینی برای رفع مشکلات اجتماعی وضع کند. از طرفی، دین پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله، دربردارنده احکام و قوانینی برای بهبود زندگی بشر در همه دوران‌ها بوده است و راهکارهای رفع مشکلات فردی و اجتماعی انسان، به‌صورت بالقوه، در این احکام و قوانین وجود دارد. قطعاً وظیفه استخراج و تبیین و تطبیق این قوانین بر مسائل روز دنیا، بر دوش پژوهشگران این حوزه است.

نگارندگان در پژوهشی با عنوان «بررسی تطبیقی کدهای اخلاقی حریم خصوصی در نهج البلاغه و فضای مجازی»، برای اثبات این موضوع که نقض حریم خصوصی در هر دو فضای سایبری و واقعی با کیفیتی مشابه صورت می‌گیرد، نکات مربوط به نقض حریم خصوصی را از نهج البلاغه استخراج و با مصادیق عینی آن در فضای مجازی تطبیق دادند. نتیجه به‌دست آمده نشان داد نه تنها از میزان اهمیت حریم خصوصی از زمان امام علی علیه السلام تاکنون کاسته نشده، بلکه ضرورت حمایت از این حق با ظهور فضای مجازی، بیش از پیش احساس می‌شود.

به دنبال نتایج حاصل از مقاله یادشده، پژوهش حاضر بر پایه بایدها و نبایدهای موجود در مقوله اخلاق هنجاری، راه‌های حفظ حریم شخصی در فضای سایبر را شناسایی کرده و مطابق آن قواعد، درصدد کاربردی‌سازی مفاهیم موجود در نهج البلاغه برای صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی است؛ به عبارت دیگر، این پژوهش درصدد است راهکارها و خط‌مشی‌های اخلاقی و کنشی (پیشگیرانه) و واکنشی صیانت از حریم خصوصی را از روح کلام امیرالمؤمنین علیه السلام استخراج کند. دو پرسش محوری که پژوهش حاضر به دنبال پاسخ‌گویی به آن‌هاست، عبارت‌اند از:

۱. میزان توجه امام علی علیه السلام به مسئله حریم خصوصی در نهج البلاغه تا چه حد است؟
 ۲. آیا برای صیانت از حریم خصوصی در فضای سایبر می توان راهکارهایی اخلاقی از کلام امام علی علیه السلام در نهج البلاغه استخراج کرد؟
- به نظر می رسد بنا بر توجه ویژه دین مبین اسلام به مسئله حق الناس، حضرت علی علیه السلام نیز به این مهم پرداخته باشند؛ پس استخراج راهکارهایی عمدتاً اخلاقی برای صیانت از حریم خصوصی از نهج البلاغه مفروض است.

روش تحقیق

در پژوهش حاضر براساس روش اسنادی و تحلیلی، راهکارهای نوین محافظت از حریم خصوصی در فضای مجازی، مطابق قواعد و قوانین اخلاق هنجاری استخراج و سپس، این راهکارها با مفاهیم موجود در نهج البلاغه تطبیق داده شدند. اغلب بایدها و نبایدهای مدنظر اخلاق هنجاری در مسئله حفظ حریم خصوصی در فضای مجازی، در نهج البلاغه وجود دارند و قابلیت تعمیم و تسری به واقعیات دنیای مجازی را دارند. به عبارت دیگر، راهکارهای اخلاقی، عملی و کاربردی که امروزه توسط پژوهشگران اخلاق هنجاری، برای صیانت از حریم خصوصی افراد در فضای مجازی پیشنهاد می شوند، از سخنان حضرت امیر علیه السلام نیز قابل احصا هستند.

پیشینه پژوهش

درباره مباحث حریم خصوصی و فضای مجازی و ارتباطشان با یکدیگر و با اسلام و نهج البلاغه، تاکنون آثار متعددی به چاپ رسیده است: در مقاله «بررسی تطبیقی کدهای اخلاقی حریم خصوصی در نهج البلاغه و فضای مجازی» نوشته اسماعیلی و دیگران (۱۴۰۲)، حریم خصوصی به طور اختصاصی در نهج البلاغه بررسی شده و مستندات حریم خصوصی مرتبط با اموال، جسم و جان و حیثیت و آبرو استخراج

گردیده و این مفاهیم، با مصادیق خاص حریم خصوصی در فضای مجازی، تطبیق داده شده‌اند. در این مقاله اثبات شده که نهج البلاغه در مفهوم حریم خصوصی، ملاحظات از جمله ممنوعیت دخل و تصرف در مال غیر، حرمت خون افراد، ممنوعیت سوءظن، ممنوعیت غیبت و عیب‌جویی و تجسس، ممنوعیت اشاعه فحشا دارد که در فضای مجازی نیز همین ملاحظات وجود دارد و قابل تطبیق هستند. مقاله نام‌برده، به دنبال اثبات این است که از زمان امام علی (ع) تاکنون نه تنها از اهمیت حریم خصوصی کاسته نشده، بلکه ضرورت حمایت از این حق، با ظهور فضای مجازی، بیش از پیش احساس می‌شود؛ لکن نگارندگان راهکارهایی برای صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی پیشنهاد نکرده‌اند.

محمداسحاق مسعودی (۱۳۹۶) در کتاب *حریم خصوصی و نظارت اجتماعی از منظر قرآن و نهج البلاغه* به مباحثی چون محدوده و حریم خصوصی و نظارت اجتماعی، مبانی نظری نگاه اسلامی و غربی در حریم خصوصی و نظارت اجتماعی، تبیین چگونگی تعامل بین دو حوزه حریم خصوصی و نظارت اجتماعی و شیوه‌های نظارت اجتماعی از منظر قرآن و نهج البلاغه پرداخته و براساس روایات، حریم خصوصی را از سه بُعد (جسمی، روحی و مالی) بررسی کرده است. در این کتاب، نامی از فضای مجازی به میان نیامده است.

فهیمة سیدسعادت (۱۳۹۲) در مقاله «صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی براساس هنجارهای اسلامی»، ضمن تطبیق حریم خصوصی و فضای مجازی، نظر اسلام را در پاسداشت حریم خصوصی بر مبنای سه اصل کرامت انسان، حرمت مؤمن و عمومیت اذن بیان و مفاهیم اخلاقی را بازخوانی کرده است. در این مقاله، اشاره‌ای به مباحث مرتبط با نهج البلاغه نشده است.

مریم صانع‌پور (۱۳۹۶) در کتاب *اخلاق شهروندان دنیای مجازی*، با تمرکز بر قرآن و نهج البلاغه، معتقد است اسلام به منزله یک آیین جهانی، با مجموعه‌ای از

مشترکات اخلاقی مبتنی بر فطرت انسان، امکان ارتباطات اخلاقی را برای انسان‌ها و جوامع مختلف فراهم می‌کند.

منظور نگارنده از آموزه‌های اخلاقی که عموم مردم را مخاطب قرار داده، همان آموزه‌های عقلی اخلاق ارشادی است که به علت ابتدا بر عقل مشترک، برای همه مردم قابل توجیه و پذیرفتنی است؛ بنابراین، با استفاده از آموزه‌های اخلاق ارتباطی قرآن و حدیث می‌توان منظومه‌ای اخلاقی مبتنی بر مشترکات انسانی طراحی کرد که پاسخ‌گوی دغدغه‌های جامعه جهانی در عصر ارتباطات باشد. در این کتاب، راهکار اخلاقی را به عنوان راهکاری کلی و همه‌پسند، برای رفع مشکلات فضای مجازی مطرح شده و به راهکارهای رفع معضل نقض حریم خصوصی در فضای سایبر اشاره نشده است.

مطابق آنچه درباره آثار مرتبط با حریم خصوصی در فضای مجازی گفته شد، ملاحظه می‌شود پژوهشی که راهکارهای اخلاقی صیانت از حریم خصوصی را از منظر امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه با رویکردی مستقیم به فضای مجازی بررسی کرده باشد، انجام نشده و جای چنین پژوهشی خالی است.

به نظر می‌رسد راهکارهایی که امروزه برای حراست از حریم داده‌های شخصی در فضای مجازی ارائه می‌گردد، به راحتی قابلیت انطباق بر مفاهیم نهج البلاغه را دارند. در این مقاله، مضامین بیانات حضرت علی (علیه السلام) در حمایت از حریم خصوصی در فضای فیزیکی، مطابق اصول اخلاق هنجاری، به فضای مجازی تعمیم داده شده و ذیل دو مقوله فردی و اجتماعی تقسیم و ارزیابی گردیده است تا بدین وسیله پیشنهادها و عملی صیانت از حریم شخصی در معرض دید همگان قرار گیرد و ناهنجاری‌های اجتماعی رفع شوند. در ادامه، مفاهیم حریم خصوصی و فضای مجازی بازتعریف شده و بر مبنای تعریف اسلام و امام علی (علیه السلام) از حریم خصوصی و لزوم حمایت از آن، راهکارهایی از نهج البلاغه استخراج گردیده است.

۱. مفهوم‌شناسی حریم خصوصی و فضای مجازی

گروهی حریم خصوصی را مفهومی تعریف‌ناپذیر شمرده و آن را مبهم می‌دانند. دانیل جی. سولو^۱ (استاد مدرسه حقوق دانشگاه جورج واشنگتن) در کتاب خود با عنوان درک حریم خصوصی^۲ در تعریف این اصطلاح می‌نویسد: «حریم خصوصی مفهومی نابسامان است و هیچ‌کس نمی‌تواند معنای آن را بیان کند» (Solove, 2010, p. 1-12). پروسر^۳، حریم خصوصی را در قالب چهار شبه‌جرم «مزاحمت، افشاگری، نمای دروغین و تصاحب» تعریف کرده است (Prosser, 1960, p. 389). وارن^۴ و براندیس^۵ نیز حریم خصوصی را «حق تنهابودن» دانسته‌اند (Warren & Brandeis, 1890, p. 193) و عده‌ای از جمله جولی اینس^۶، حریم خصوصی را «حالت کنترل بر قلمرو تصمیمات شخصی» می‌دانند (Inness, 1992, p. ix).

اصل بیست و دوم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به حمایت از جان، مال و حیثیت انسان‌ها به عنوان حریم خصوصی‌شان اشاره شده است: «حیثیت، جان، مال، حقوق، مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است؛ مگر در مواردی که قانون تجویز کند».

به نظر می‌رسد تعریف زیر از حریم خصوصی، تعریفی جامع و برابری تعاریف این حریم است: «حریم خصوصی عبارت از قلمرو و محدوده‌ای از زندگی است که فرد در آن از امنیت و احترام و کرامت انسانی در ابعاد جسمی، مالی و حیثیتی براساس شرع و قانون برخوردار باشد و بتواند از حق سلطه خود در این حوزه‌ها بهره‌مند و از تعرض دیگران مصون باشد» (مسعودی، ۱۳۹۶، ص ۵۶).

1. Daniel J. Solove
2. Understanding privacy
3. William Prosser (1898-1972)
4. samuel warren (1852-1910)
5. louis D brandeis (1856-1941)
6. Julie Inness

مسئله حریم خصوصی در فضای مجازی از پیچیده‌ترین مسائل اخلاق فناوری به شمار می‌رود؛ به نحوی که برخی از صاحب‌نظران آن را در کنار سه اصل دیگر (مالکیت معنوی، صحت و دقت و در دسترس بودن) برای تنظیم ضوابط اخلاقی فضای مجازی کافی می‌دانند (مرادی و زارعی، ۱۳۹۶، ص ۵۹-۹۰). فضای سایبر حداقل به دو طریق به مباحث حریم خصوصی به‌طور ویژه مرتبط است؛ نخست اینکه انواع خاصی از تهدید به حریم خصوصی را در سطحی مطرح می‌سازد که قبلاً به‌وسیله فناوری‌های دیگر ممکن نبود، و دوم اینکه با استفاده از ابزارها و روش‌های خاص و منحصربه‌فرد این فضا، مخاطرات ویژه‌ای که از طریق ارتباطات دیگر ممکن نبود، ایجاد شده است. دامنه اثرگذاری و وسعت این تهدیدات و مخاطرات، قابل مقایسه با مخاطرات فضای حقیقی نیست؛ زیرا مجرم در این فضا به راحتی می‌تواند به حریم خصوصی تسلط یابد و اطلاعات شخصی را به دست آورد و با استفاده از ویژگی‌های خاص این فضا از تعقیب مصون بماند (محمندنسل، ۱۳۹۵، ص ۲۰).

۲. شناسایی راهکارهای اخلاقی

اهمیت اخلاق در نظام‌های آموزشی و پرورشی، انکارناپذیر است؛ زیرا اخلاق یکی از ارکان اساسی فرهنگ بشر محسوب می‌شود. اخلاق از دیرباز در فرهنگ اسلامی مورد توجه بوده و از اهدافی است که به‌صراحت در تعالیم و سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله با عنوان تتمیم مکارم و فضایل اخلاقی بر آن تأکید شده است (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۶، ص ۲۱۰). اخلاق هنجاری یکی از مباحث اخلاق پژوهی نوین به شمار می‌رود. اصول اخلاق هنجاری مشخص می‌کند که انجام یا ترک چه افعالی، روا یا نارواست. براین اساس، آنچه برای محافظت از حریم خصوصی در فضای مجازی متصور است، از نهج البلاغه استخراج گردیده است. ملاک ارزش‌های اخلاقی از نظر امیرالمؤمنین (ع) در نهج البلاغه را براساس مستندات روایی می‌توان نظریه تلفیقی با عنوان «غایت‌انگاری فضیلت‌بنیاد» دانست (سبحانی‌نیا، ۱۴۰۲، ص ۱۴۴).

در فضای مجازی، داده‌ها مهم‌ترین دارایی کاربران هستند و سرقت اطلاعات، نشت داده‌ها، هک شدن و فریب اینترنتی می‌تواند آن‌ها را به خطر بیندازد و مراقبت از آن‌ها به انحای گوناگون می‌تواند امنیت حریم خصوصی را تضمین کند (رجبی، ۱۳۹۸، ص ۳۴). می‌توان بیانات و سیره امام علی علیه السلام را در حمایت از حریم خصوصی در فضای واقعی، به فضای مجازی نیز تعمیم داد و ذیل دو مقوله فردی و اجتماعی دسته‌بندی کرد؛ به عبارت دیگر، می‌توان راه‌های حمایت قانونی و اخلاقی از این حق در فضای سایبر را از کلام حضرت امیر در نهج البلاغه به شرح زیر استخراج کرد:

۱.۲. راهکارهای اجتماعی صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی بر مبنای نهج البلاغه
برخی از راهکارهای پیشنهادی برای محافظت از حریم خصوصی بر مبنای کلام حضرت علی علیه السلام در نهج البلاغه، صبغه اجتماعی دارند و حکومت و جوامع مدنی باید آن‌ها را به اجرا درآورند:

۱.۱.۲. تقنین و مجازات کیفری

بدون شک، قانون‌گذاری و تعیین الزامات قانونی از بهترین راهکارهای حفظ حریم خصوصی افراد است. آنچه واضح می‌نماید این است که در اغلب جوامع، افراد ناهنجار و مزاحمی وجود دارند که به انحای گوناگون، متعرض حریم خصوصی شهروندان می‌شوند. قانون‌گذاری و به تبع آن، اجرای قاطعانه قانون، به‌خوبی می‌تواند چنین افرادی را مهار کند؛ به همین سبب است که محافظت از حریم خصوصی افراد، از مهم‌ترین دغدغه‌های نظام‌های حقوقی جهان و قانون‌گذاران بوده و قوانین متعددی در این زمینه وضع کرده‌اند. «قانون حمایت از اطلاعات شخصی» در کره جنوبی^۱، «قانون محافظت از اطلاعات و آزادی: درباره فناوری اطلاعات، فایل‌های

1. Personal Information Protection Act

داده و آزادی‌های مدنی» در فرانسه^۱، «قانون حمایت از داده» در انگلستان^۲ و «قانون حمایت از داده‌های شخصی» در سوئد^۳، از جمله اقدامات کشورها در عرصه قانون‌گذاری محافظت از داده‌های کاربران است (فقیهی و جمشیدی، ۱۳۹۷).

از دیدگاه قرآن و روایات معصومین علیهم‌السلام، قانون‌گذاری در اصل متعلق به خداوند است و به‌نوعی از شئون توحید افعالی به حساب می‌آید. امیرالمؤمنین علیه‌السلام نیز تقنین را از آن شارع می‌دانستند؛ لذا با تمام قوا، خود را امین قوانین الهی دانسته و از آن حراست می‌کردند. در حکومت ایشان، قوانین الهی خطوط راهبردی نظام حاکم قانون‌گرا را تشکیل می‌داد؛ یعنی قانون الهی در رأس امور قرار گرفت و به شاخصی برای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی تبدیل شد. این همان حقیقتی است که سعادت انسان را رقم می‌زند (مسعودی و کلانتری، ۱۳۹۰، ص ۳۱). با بررسی قوانین بین‌المللی در زمینه محافظت از حریم خصوصی داده و با توجه به اینکه این قوانین برای حفظ این حریم کافی نیستند، درمی‌یابیم تقنین بدون ضمانت اجرایی و مجازات مجرمان عملاً ارزشی ندارد و از بازدارندگی کافی برخوردار نیست. براین اساس، لازم است بر مبنای قانون‌گذاری صحیح، اقدامات بازدارنده‌ای برای محاکمه ناقضان حریم خصوصی در فضای سایبر صورت گیرد تا افراد به‌راحتی به خود اجازه تعدی به حقوق کاربران را ندهند؛ مانند کیفر حبس یا جزای نقدی که در قانون مجازات اسلامی و دیگر قوانین کیفری به آن اشاره شده است. در حکمت ۲۷۱ از سخنان امام‌علی علیه‌السلام به نمونه‌ای از قضاوت‌های حضرت اشاره شده است؛ ایشان دستور دادند درباره دزدی که برخلاف قوانین الهی از بیت‌المال سرقت کرده بود، حد دزدی اجرا گردد.

امام علیه‌السلام در بخشی از خطبه ۱۸۲ به مواعظ هشدارگونه‌ای پرداخته، می‌فرمایند: «با تازیانه شما را ادب کردم، نپذیرفتید. به راه راست نرفتید و با هشدارهای فراوان

1. Iio Informatique Et Libertes On Information Technology, Data Files And Civil Liberties

2. The Data Protection Act, 1998

3. Personal Data Actir Personuppgiftslag

شما را خواندم، ولی جمع نشدید». همچنین حضرت در نامه‌ای خطاب به مالک اشتر به او تأکید می‌کنند که در صورت اثبات خیانت یکی از کارگزاران، او را به دو طریق جسمی و روانی کیفر کند؛ بدین ترتیب که با تازیانه بر او حد زند و سپس، طوق بدنامی به گردن او افکند و خیانتکارش شمارد (نامه ۵۳). گفتنی است از دیدگاه فقهی، حاکم تنها وظیفه دارد در صورت اثبات گناهان مرتبط با حق الله، درباره آن‌ها حد جاری کند و اجرای حدود مربوط به حق الناس به درخواست صاحب حق نیاز دارد (حر عاملی، ۱۴۱۴ق، ج ۲۸، ص ۵۷). بر مبنای آنچه گفته شد، وجود قوانین متقن و جامع از یک سو و استفاده از مجازات‌های بازدارنده از سوی دیگر، به شکل پیش‌رونده‌ای می‌تواند حافظ حریم خصوصی افراد در فضای مجازی باشد. در واقع، باید با به‌روزرسانی قوانین، روش‌ها و سیاست‌های کیفری، به حوادث امنیتی سایبری و جرائم اینترنتی واکنش متناسب نشان داد (کرمی، ۱۴۰۱، ص ۳۴۱) و جرائم سایبری مرتبط با نقض حریم خصوصی را کاهش داد.

۲.۱.۲. نظارت آشکار و نهان بر اجرای قانون در بستر فضای مجازی

در جامعه امروز، شرایطی که با رواج فضای مجازی ایجاد شده به گونه‌ای است که مسئله نظارت و کنترل بیش از پیش اهمیت می‌یابد. مطابق کلام حضرت امیر علیه السلام نظارت پنهانی، سبب امانت‌داری و تشویق به انجام نیکی‌ها می‌شود و فرد چون می‌داند ممکن است کنترل شود، مراقبت بیشتری بر رفتارهای خود دارد (نامه ۵۳). پیداست منظور از این گونه نظارت، به هیچ وجه نقض حریم خصوصی دیگران نیست، بلکه برعکس، چنین نظارتی اگر به درستی صورت گیرد، از تعدی به حریم خصوصی دیگران جلوگیری می‌کند. شاهد این امر، سخن امیرمؤمنان علیه السلام در بخش دیگری از این نامه ۵۳ است؛ آنجا که به مالک اشتر توصیه می‌کنند به هیچ وجه در عیوب پنهانی مردم تجسس نکنند. اما وجود مأموران مخفی در هر حکومتی، می‌تواند تضمینی بر اجرای قوانین موجود باشد؛ بدین شکل که پس از قانون‌گذاری

باید بر اجرای صحیح قوانین نظارت شود. اگرچه حضور مأموران نظارتی در انظار عمومی در اجرای قوانین ثمربخش است، اما حضور مأموران دولتی مخفی، اثر بیشتری دارد و از این طریق می‌توان بسیاری از قانون‌گریزی‌ها را شناسایی و با آن مواجهه قانونی کرد.

از مذاقه در نهج البلاغه به دست می‌آید که مسئله نظارت و بازرسی از مأموران حکومتی با هدف حفظ حقوق مردم و اجرای آرمان الهی عدالت وجود داشته و از این الگو امروز نیز می‌توان پیروی کرد. حضرت در نامه ۴۵، برای عتاب کارگزار خود در بصره (عثمان بن حنیف)، خطاب به او از عبارت «فَقَدْ بَلَّغْنِي» استفاده می‌کنند که تأییدکننده وجود ناظرانی است که کم و کیف اجرای قوانین را به حضرت گزارش می‌دادند. بدیهی است کاربران مجازی نیز با تصور کنترل از جانب ناظران، مرتکب رفتارهای ناقض حریم خصوصی خویش و دیگران نخواهند شد یا انجام این گونه رفتارهای تخریبی به حداقل خواهد رسید.

امروزه ابزارهای نظارت الکترونیکی، وظیفه کنترل فعالیت شبکه افراد را با به کارگیری تجهیزات و برنامه‌هایی بر عهده دارند (کرمی، ۱۴۰۱، ص ۳۵۶). نظارت شبکه‌ای به دو صورت فنی و انسانی قابل اجراست و از لحاظ پیشگیرانه بودن و بازدارنده بودن قابل توجه است. در حالت فنی، ابزارها یا برنامه‌هایی روی سیستم نصب می‌شوند و کلیه فعالیت‌های شبکه اشخاص را ضبط می‌کند. پس از آن، مأمور موردنظر می‌تواند با بررسی این سوابق، موارد غیرقانونی را تحت پیگرد قرار دهد (بادسار و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۱۱۸).

۳.۱.۲. اجرای مقررات الهی در سایه حاکمیت اسلام

علامه جعفری، در شرح ارزشمند خود بر نهج البلاغه، از تفکر سکولاریسم سخن می‌گوید؛ این تفکر، قلمرو دین را در زندگی اخروی محدود دانسته و زندگانی دنیوی را بی‌نیاز از دین معرفی می‌کند. وی مهم‌ترین حقایقی را که در سخنان

امیرالمؤمنین علیه السلام نهفته است، تعمیم دین برای اصلاح هر دو قلمرو دنیا و آخرت می‌داند (جعفری، ۱۳۸۸، ج ۹، ص ۳۷). به‌طور کلی، وظیفه حکومت به تنظیم امور اجتماعی و تأمین امنیت در راستای بهبود حیات مادی و رفاه اقتصادی محدود نمی‌شود، بلکه ترویج ارزش‌ها و اجرای قوانین دینی و صیانت از حدود الهی، به لحاظ نقش آن‌ها در سعادت انسان‌ها، از وظایف نهایی حکومت است (نیازی، ۱۳۸۹، ص ۱۶۹).

براساس خطبه ۱۶۱، دعوت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله از نظر محتوا، برنامه‌ای شفافبخش در بر داشت و از نظر نتیجه، به اصلاح مفاسد و ترمیم ویرانی‌های فکری و اخلاقی و اجتماعی منجر گردید (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۲۶۸). امام علی علیه السلام هدف از پذیرش حکومت را اجرای برنامه اصلاحات اسلام ناب و تحقق دین در همه زمینه‌ها بیان می‌فرماید (خطبه ۱۳۱)؛ برنامه‌ای که نتیجه آن در پرتو تحقق قوانین اسلامی، ایجاد امنیت برای کسانی است که در راه حاکمیت ارزش‌ها تلاش کرده‌اند، یا ستمدیدگانی که همواره ظلم ظالم را تحمل کرده و هیچ‌گاه جان و مال و حیثیت آنان در امان نبوده است (مسعودی و کلانتری، ۱۳۹۰، ص ۳۳-۳۴).

ایشان در بخشی از خطبه ۱۵۲، اسلام را فراهم‌کننده کرامت جامعه می‌دانند. پیش‌تر گفته شد حفظ حریم خصوصی، ارتباط تنگاتنگی با حفظ کرامت انسان‌ها دارد؛ بنابراین می‌توان گفت مطابق مضامین سخنان حضرت، حاکمیت اسلام، موجبات محافظت از حقوق بشر از جمله حق حریم خصوصی را فراهم می‌آورد؛ به عبارت دیگر، حاکمیت قاطع قوانین فردی و اجتماعی اسلام، به معنای واقعی کلمه، می‌تواند رافع مشکلاتی باشد که گریبان‌گیر جوامع است و نقص حریم خصوصی دیگران از مهم‌ترین این مشکلات است.

حاکمیت مطلق احکام دین اسلام، زمینه‌های زیست اخلاقی را در ارتباطات اجتماعی فراهم می‌آورد؛ بدین ترتیب، صداقت در گفتار، احسان به یکدیگر، احترام به حق مالکیت دیگران، مودت‌افزایی میان مردم، توصیه به فضایل و نهی از

رذایل، مدارا با خطاکاران و بخشایش ایشان، امانت‌داری و قضاوت عادلانه و وفاداری به پیمان و پیمانه در جامعه نمود پیدا می‌کند و در پرتو این اخلاق‌مداری دینی، تجاوز به حریم خصوصی کاهش یافته و حقوق افراد بیش از پیش محفوظ می‌ماند (صانع‌پور، ۱۳۹۶، ص ۲۳۱-۲۹۰). واضح است که نام اسلام یا صرف ظواهر دینی، نجات‌بخش نیست، بلکه جهان به حاکمی دادخواه نیاز دارد که «خواسته‌ها را تابع هدایت وحی» و «اندیشه‌ها را تابع قرآن» کند و «کتاب خدا و سنت پیامبر ﷺ را زنده» (خطبه ۱۳۸) و احکام اسلام را در تمام ابعاد اجرا کند.

۲. ۱. ۴. امر به معروف و نهی از منکر

تعبیر امام در خطبه ۱۹۲ نشان می‌دهد مهم‌ترین خطای امت‌های پیشین که از رحمت خدا دور گشتند، ترک امر به معروف و نهی از منکر بود؛ زیرا اجرای همه احکام الهی، وابسته به زنده نگه داشتن این دو وظیفه الهی است و اگر رها شوند، فرائض دیگر نیز دستخوش فنا خواهند شد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۷، ص ۴۸۵). ضرورت این تکلیف آن است که خودخواهی‌های اکثر مردم به قدری فراوان است که افزون بر انبیا و کتاب‌های آسمانی و اوصیا و اولیا و عقل و وجدان و تجارب مردم، گروهی در هر جامعه‌ای باید به یاری عوامل مزبور بشتابند و به وسیله امر به معروف و نهی از منکر، مردم را به حرکت به طرف خیرات و دوری از جرم‌ها وادار سازند (جعفری، ۱۳۸۸، ج ۹، ص ۱۸).

امروزه فضای مجازی به پاشنه آشیل جوامع تبدیل گشته و میزان جرم و حتی جنایت در آن به طور چشمگیری رو به افزایش است. اگر کسانی وظیفه نظارت همگانی را عهده‌دار شوند و دیگران را از نقض حریم خصوصی منع کنند یا به کاربران درباره محافظت از داده‌های شخصی هشدار دهند، بسیاری از جرایم ناشی از نقض حریم خصوصی کاهش می‌یابد. توصیه به معروف‌های جهانی و نهی از منکرهای جهانی در گسترده‌گی فضای سایبری می‌تواند عزمی جهانی

را در فراگیر کردن نیکی و فضیلت و زدودن شر و رذیلت شکل دهد (صانع پور، ۱۳۹۶، ص ۳۲۶).

۲.۱.۵. افزایش آگاهی درباره راه‌های محافظت از حریم خصوصی

یکی دیگر از راهکارهای محافظت از حریم خصوصی در فضای مجازی، فرهنگ‌سازی و تقویت آگاهی درباره راه‌های حراست از این حریم است. افزایش آگاهی به این دلیل مهم تلقی می‌شود که شایسته است علم افراد درباره یک موضوع خاص، به عمل مبدل شود؛ بدین شکل، کاربر فضای مجازی با علم به چگونگی محافظت از حریم شخصی خود و کاربست آن، می‌تواند اقدامات شایسته‌ای برای حفظ حریم داده‌ها در فضای سایبر انجام دهد. حضرت علی علیه السلام می‌فرمایند: «علم و عمل پیوندی نزدیک دارند و کسی که دانست باید به آن عمل کند؛ زیرا علم، عمل را فرامی‌خواند، اگر پاسخش داد، می‌ماند و گرنه کوچ می‌کند» (حکمت ۳۶۶). اگر بخواهیم علممان پایدار گردد و به جهل تبدیل نشود، باید به آنچه می‌دانیم جامه عمل بپوشانیم (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۱۵، ص ۴۷). امیرمؤمنان علیه السلام می‌فرمایند: «بی‌ارزش‌ترین دانش، دانشی است که بر سر زبان است و برترین دانش، دانشی است که در جوارح آشکار است» (حکمت ۹۲). در واقع، علم توأم با عمل، چنان نیرومند می‌شود که گویی از عالم ذهن به عالم حس وارد می‌شود و به صورت فعل و عمل ملموس جلوه می‌کند (بحرانی، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۷۱۲).

به‌طور کلی، بسیاری از کاربران از جمله شرکت‌های خصوصی، نهادهای عمومی و کاربران خانگی، با مشکل کمبود آگاهی و منابع برای مدیریت خطرات امنیت سایبری مواجه‌اند (کرمی، ۱۴۰۱، ص ۳۴۲). برای دستیابی به هدف حفظ حریم خصوصی، ارتقای دانش کاربران فضای مجازی، مهم‌ترین روش است؛ چراکه در شرایط فعلی، خود کاربران هستند که خود را در معرض تهدیدات حریم خصوصی

قرار می‌دهند؛ بنابراین، کسب این دانش موجب می‌شود کاربران تا حدود زیادی کنترل حریم خصوصی خود را به دست بگیرند (کرمی، ۱۴۰۱، ص ۳۳۶).

۲.۲. راهکارهای فردی صیانت از حریم خصوصی در فضای مجازی براساس نهج البلاغه
شماری از راهکارهای حفظ حریم خصوصی در فضای مجازی، فردی است و لازم است هر کس شخصاً مسئولیت محافظت از حریم خصوصی سایبری خود را بر عهده گیرد و اقدامات لازم را در این زمینه انجام دهد:

۱.۲.۲. تقویت انگیزه درونی و خودسازی (تقوا)

اگرچه نظارت بیرونی در مسیر مقابله با نقض حریم خصوصی، از اهمیت بسزایی برخوردار است، لکن نظارت درونی مهم‌تر و ثمربخش‌تر است. به بیانی دیگر، تا زمینه‌های درون ذات، آماده نباشد، سخنان واعظ برون، تأثیر نخواهد کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۳، ص ۶۵۵). تقوا از بارزترین ارزش‌های اسلامی است که در نظامی از رفتارهای انسانی در جامعه ظهور می‌یابد و جایگاه انکارناپذیری در سبک زندگی اسلامی دارد. تقوا از ماده «وقایه» و به معنای حفظ شیء است از آنچه به او ضرر برساند (راغب، ۱۳۶۹، ص ۴۷۹). تقوا همان عاملی است که «دوستان خدا را از انجام محرمات باز می‌دارد و قلب‌هایشان را پر از ترس خدا می‌سازد» (خطبه ۱۱۴). تقوا که یک ملکه نیرومند بازدارنده باطنی است، انسان را از آلودگی به گناهان باز می‌دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۱۷۳). تقوا رئیس اخلاق است (حکمت ۴۱۰) و آنان که از تقوای الهی بی‌بهره‌اند، به انواع رذایل اخلاقی آلوده می‌شوند (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۱۵، ص ۳۲۵). یکی از مصادیق تقوا، پرهیز از گناهانی است که در عرصه رسانه‌ای و فضای مجازی، بستر آن بیش از فضای حقیقی فراهم است. همان گونه که انسان متقی در فضای حقیقی خدا را ناظر و شاهد اعمال خود

می‌داند و تقوا را معیار تنظیم روابط فردی و اجتماعی خود قرار می‌دهد، در فضای مجازی نیز به بازتعریف مفهوم مهمی به نام «تقوای مجازی» نیاز دارد تا تابلوی راهنمای فعالیت‌هایش در این حوزه باشد (نوروزی اقبالی و دیگران، ۱۴۰۰، ص ۸۵-۸۶).

حضرت علی علیه السلام در خطبه ۱۹۱، تقوا را عامل درمان دردهای اجتماعی معرفی می‌نماید. می‌توان گفت «پرهیزکاری» به عنوان شاه کلید رفع مشکلات ناشی از نقض حریم خصوصی در فضای مجازی، راهگشاست. جامعه برخوردار از ملکه درونی تقوا، دیگر به وضع قوانین و کیفر و تعزیر نیازی ندارد. اگر فرد پرهیزکار باشد و خود را ملزم به دوری از محرمات بداند، قطعاً فضای مجازی نیز به تعبیر حضرت علی علیه السلام، از دست و زبان او در امان خواهد بود؛ به ویژه در مسئله نقض حریم دیگران که به نوعی حق الناس محسوب می‌شود و ارتکاب آن از متقی واقعی، امری غیرممکن است.

۲.۲.۲. مرگ آگاهی و پرهیز از دنیازدگی

امیرالمؤمنین علیه السلام در نهج البلاغه، در وصف ناپایداری دنیا و نزدیک بودن مرگ، تعابیر بی نظیری را به کار بسته‌اند. مطابق دیدگاه حضرت، زشتی‌های دنیا آن چنان زرق و برق دارد که انسان مانند جانور درنده‌ای که به صید خود حمله می‌کند، به سراغش می‌رود و در این لحظه یاد مرگ می‌تواند عامل بازدارنده‌ای باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۴، ص ۳۵۱). ایشان در خطبه ۹۹ به مردم توصیه می‌کنند هنگام تصمیم‌گیری برای انجام کارهای زشت، مرگ را به یاد آورند و آن را با آثار و صفات نفرت‌انگیزش وصف می‌کنند که ویران‌کننده لذات و تباه‌کننده شهوات و قطع‌کننده آرزوهاست.

جهان‌بینی اسلامی، دنیا را گذرگاه، پل، میدان تمرین یا بازار تجارت و مقدمه‌ای برای آخرت معرفی می‌کند. اگر با این دیدگاه به دنیا بنگریم، بدون شک به گناه و

ستم آلوده نمی‌شویم (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۵، ص ۴۵۰)؛ چراکه پرهیز از نیازدگی و توجه به مرگ، انگیزه‌ای بسیار نیرومند است که انسان را به‌سوی تقوا و خودسازی سوق می‌دهد و تأثیرات شگرفی در بیداری انسان‌ها و دوری آنان از گناهان ریز و درشت دارد. با چنین دیدگاهی، فرد نه‌تنها اطلاعات شخصی خود را در اختیار دیگران قرار نمی‌دهد، بلکه غیرممکن است متعرض حریم خصوصی دیگران شود؛ چراکه فریب زر و زیور دنیا را نمی‌خورد و خود را برای آینده‌ای روشن در قیامت مهیا می‌سازد.

۲.۲.۳. عبرت‌آموزی

گزارش‌های متعدد پلیس فتا از مصادیق نقض حریم خصوصی کاربران فضای مجازی، بسیار تکان‌دهنده و تأسف‌بار است (نک: وبگاه پلیس فتا). مطابق حکمت ۲۰۸، اگر انسان چشم عبرت‌بین داشته باشد، از حقایق این عالم آگاهی می‌یابد و برای حل مسائل دانا می‌شود. اگر شهروندان مجازی، در پی عبرت‌آموزی از حوادثی باشند که در زمینه تجاوز به حریم دیگران در سایبر رخ داده است، بدون شک در سایه آگاهی از جوانب امور و نیز بهره‌مندی از سلاح تقوا (خطبه ۱۶۶)، تلاش وافری برای محافظت از حریم خصوصی خود و پرهیز از تجاوز به حریم دیگران خواهند کرد و در این مسیر مغلوب شیطان و نفس نخواهند شد.

ارتباط ویژه حریم خصوصی با کرامت انسانی بر کسی پوشیده نیست. حضرت علی (ع) در خطبه قاصعه از مردم می‌خواهند هنگام اندیشیدن در زندگی گذشتگان، عهده‌دار چیزی باشند که عامل عزت آنان بوده و کرامت و شخصیت به آنان بخشیده است (خطبه ۱۹۲). در بخشی دیگر، امام علی (ع) به مردم توصیه می‌کنند در سختی‌ها به درس‌های عبرت گذشتگان توجه کنند (خطبه ۸۸). بدون شک، نقض حریم شخصی دیگران در فضای سایبر (که به جرئت می‌توان گفت بزرگ‌ترین آسیب ناشی از ترویج فضای مجازی در جوامع است) از سختی‌ها و مشکلات حادی

است که شهروندان دنیای مجازی با آن روبه‌رو هستند. با عنایت به مضامین سخنان امام علی (علیه السلام)، راه عبور از بحران نقض حریم خصوصی کاربران مجازی، عبرت‌آموزی از وقایعی است که بر دیگران گذشته است؛ کسانی که با بی‌توجهی به صیانت از حریم خصوصی خود، قربانی زیاده‌خواهی خود و کاربران ناهنجار فضای سایبر شده‌اند.

۴.۲.۲. دوری از غفلت و بی‌خیالی

امام علی (ع) در خطبه ششم، با تشبیه افراد غافل به کفتار (که به‌سادگی به دام صیاد می‌افتد)، به‌خوبی اهمیت مسئله دوری از غفلت را ترسیم می‌کنند (خطبه ۶). حضرت، ضمن اینکه خود را از غفلت به‌دور می‌دانند، معتقدند فرد باید تمام جوانب را بسنجد تا غافلگیر نشود. غافلان عموماً در وقت کار و عمل، از آگاهی لازم برخوردار نیستند؛ اما هنگامی که کار از کار گذشته و دیگر فرصتی برای جبران باقی نمانده، ناگهان بیدار می‌شوند و خود را در مهلکه‌ای که بر اثر غفلت در آن افتاده‌اند، می‌بینند. توجه حضرت به مقوله غفلت در نهج البلاغه به‌وفور دیده می‌شود و ایشان همگان را از غفلت‌زدگی در امور گوناگون زندگی برحذر می‌دارند (خطبه ۱۵۳).

حریم خصوصی را می‌توان از بسترهای مجرم‌خیز در فضای مجازی دانست. محافظت از این حریم در فضای مجازی، مهارتی است که کاربران در وهله اول باید از آن برخوردار شوند و از قوانین حاکم بر آن، آگاهی یابند. برخی از شهروندان دنیای مجازی، بدون توجه به عواقب کار، داده‌های شخصی خویش را در معرض دید همگان قرار می‌دهند؛ گویی از عواقب جبران‌ناپذیر کار خود اطلاع ندارند. به عبارت دیگر، بی‌خیالی و غفلت برخی از کاربران، با آزاد گذاشتن حضور دیگران در حریم خصوصی خود نمود پیدا می‌کند؛ به‌طور نمونه، برخی از نرم‌افزارها دسترسی‌های گسترده‌ای از کاربر می‌خواهند و همین مسئله شرایط را برای هک‌های

مجازی فراهم می‌کند یا برخی از کاربران با بی‌اعتنایی از کنار به‌روزرسانی نرم‌افزارها می‌گذرند، در حالی که نرم‌افزارها در به‌روزرسانی‌های جدیدشان معمولاً باگ‌های امنیتی را برطرف می‌کنند و شرایط برای حملات سایبری نامساعد می‌شود (آب‌بند عربانی و واحدی، ۱۳۹۸)؛ همچنین، شرکت‌ها و افراد می‌توانند به راحتی به ایمیل‌ها دسترسی یابند و به سرقت اطلاعات شخصی دست بزنند. برای جلوگیری از این کار، ایمیل‌ها باید رمزنگاری و ایمن‌سازی شوند.

مطابق خطبه ۱۷۶، قرآن درمان غفلت است. به راستی اگر افرادی که از به کارگیری دستورات قرآن غافل هستند یا خود را به غفلت زده‌اند، به صراط حق برگردند و قرآن را نصب‌العین خود در دنیا و آخرت قرار دهند، بی‌خبری و بروز فجایع ناشی از آن، از جامعه رخت برمی‌بندد و نور قرآن جهان را روشن می‌کند.

۵.۲.۲. پرهیز از خوش‌بینی و اعتماد به کاربران فضای مجازی

براساس حکمت ۱۱۴، در روزگاری که فساد غالب شود و اکثر مردم به راه خلاف بروند، حسن‌ظن به افراد سبب می‌شود انسان خودش را فریب دهد. در چنین وضعیتی انسان باید با رعایت جانب احتیاط، خود را از گرفتاری در توطئه‌ها و مفسده‌ها رهایی بخشد. این بدان معنا نیست که انسان سوءظن خود را به اشخاص آشکار سازد و آن‌ها را متهم کند، بلکه منظور این است که بدون عکس‌العمل منفی، در عمل جانب احتیاط را از دست ندهد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹، ج ۱۲، ص ۶۸۶).

مجعول و مجهول بودن هویت افراد از یک سو و ماهیت دسترسی آسان به داده‌های دیگران در فضای مجازی از سوی دیگر، ایجاب می‌کند افراد جانب احتیاط را نگه داشته و اطلاعات شخصی خود را در دسترس دیگران قرار ندهند. حضرت علی (ع) در حکمت ۳۸۴ می‌فرمایند: «قبل از آزمودن اشخاص، اطمینان کردن از عجز و ناتوانی است». این مطلب در عصر ما، به دلیل فراوان شدن

ابلیسان آدم‌رو و منافقان ظاهرالصلاح، اهمیت بیشتری پیدا کرده و اعتماد به دیگران، قبل از حصول اطمینان از طریق امتحان، نشانه عجز است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۹، ج ۱۵، ص ۱۷۵)؛ لذا چون در زمانه بدی هستیم، لازم است احتیاط بیشتری در تمام امور به خرج دهیم. حضرت می‌فرمایند: «در روزگاری هستید که خوبی به آن پشت کرده و می‌گذرد و بدی بدان روی آورده، پیش می‌تازد و طمع شیطان در هلاکت مردم بیشتر می‌گردد. هم‌اکنون روزگاری است که سازوبرگ شیطان تقویت شده، فریض همگانی و به‌دست آوردن شکار برای او آسان است» (خطبه ۱۲۹). این گفتار مبتنی بر بدگویی از روزگار است و ناهمواری زمانه بدین سبب است که روزگار از عصر ظهور دین و شکوفایی آن دوری گرفته و مردم بر هتک حرمت آن گستاخ شده و بر ارتکاب محرمات جرئت یافته‌اند (بحرانی، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۲۶۰).

براساس آنچه از نهج‌البلاغه ذکر گردید، کاربران فضای سایبر لازم است با این پیش‌فرض که شهروندان فضای مجازی قابل اعتماد نیستند، در این محیط مبهم و بی‌سروسامان گام نهند و کم‌اهمیت‌ترین اطلاعات شخصی را مهم و باارزش تلقی کرده، از به‌اشتراک گذاشتن آن با دیگران جداً پرهیزند.

۲.۲.۲. ۶. محافظت از اطلاعات شخصی خود

یکی از مهم‌ترین راه‌های حفظ حریم خصوصی در فضای سایبر این است که خود کاربران از اطلاعات مهم خود نگهداری کنند؛ بدین معنا که کاربر باید از هوشمندی کامل برخوردار باشد و با نگهداری از اسرار شخصی، خود را از عواقب سنگینی که ممکن است گریبان‌گیرش شود، حفظ کند. حضرت امیرالمؤمنین (علیه السلام) سینه خردمند را صندوق راز او می‌دانند (حکمت ۶)؛ یعنی همان‌گونه که صاحبان ثروت، اشیای قیمتی را در صندوق‌های محکم نگهداری می‌کنند، انسان عاقل نیز باید اسرارش را در دل خود پنهان دارد؛ چراکه اگر به دست دوست بیفتد، گاه سبب ناراحتی اوست و اگر به دست دشمن بیفتد ممکن است سبب آبروریزی او شود. بعضی از اسرار نیز

با سرنوشت ملت ارتباط دارند و اگر بی‌موقع فاش شوند، خسارت عظیمی برای جامعه به بار خواهند آورد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۱۲، ص ۵۹)؛ بنابراین، بی‌دقتی در محافظت از داده‌ها و اطلاعات شخصی و بر ملا کردن آن‌ها، می‌تواند مشکلات عدیده‌ای ایجاد کند. شوربختانه، بسیاری از کاربران فضای مجازی، تصاویر، فیلم‌ها، اسناد، عقاید و سلیق شخصی خود را در دسترس دیگران قرار می‌دهند و بدین ترتیب، مدیریت و کنترل اسرار خصوصی خویش را به دیگران می‌سپارند.

۲.۲.۷. شناخت قرآن و عمل به آن

حقایقی که در قرآن آمده می‌تواند ملاک عقاید و احکام و تکالیف انسان‌هایی باشد که می‌خواهند در زمینه ارتباطات چهارگانه (ارتباطات انسان با خویش، خدا، جهان هستی و هم‌نوع خود) به سعادت برسند (جعفری، ۱۳۸۸، ج ۹، ص ۱۶۱). حضرت علی (ع) در خطبه ۱۵۶ همگان را به عامل بودن به قرآن توصیه می‌کند؛ زیرا قرآن ریسمان محکم الهی، نور آشکار و درمانی سودمند است و نجات دهنده کسی است که به آن متمسک شود (خطبه ۱۵۶). به عبارت دیگر، داروی درمان رذایل اخلاقی فردی و اجتماعی (به عنوان بیماری‌های جانکاه و کشنده) در جای جای قرآن مجید نهفته است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۱۴۵). حضرت علی، قرآن را «شفادهنده دردهای مردم و سامان‌دهنده امور فردی و اجتماعی» معرفی می‌کنند. مطابق این خطبه ۱۵۸، قرآن نور است؛ همان گونه که نور، فضای زندگی را روشن می‌سازد و انسان را از گمراهی و سقوط در پرتگاه‌ها حفظ می‌کند، گیاهان را می‌رویاند و تمام موجودات زنده را پرورش می‌دهد، قرآن مجید نیز در جنبه‌های معنوی و مادی، نجات‌بخش و پرورش‌دهنده است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۶، ص ۱۹۳).

مطابق خطبه ۱۳۳، در آن هنگام که بشر بتواند با قرآن بیند و با قرآن سخن بگوید همه زندگی‌اش تجسیم‌کننده قانون شده، گفتار و کردار و نیت و خودداری و اقدامش در هر موقعیتی، تجلی گاه قوانین خواهد گشت (جعفری، ۱۳۸۸، ج ۸،

ص ۲۴۹). بشر در چنان روزی گفتار خود را با آیات قرآنی مستحکم خواهد ساخت، لغو و یاوه نخواهد گفت و دهانش با دروغ و سخنان زشت و فریب کاری آلوده نخواهد گشت (جعفری، ۱۳۸۸، ج ۸، ص ۲۵۲).

توجه به حریم خصوصی انسان در سرتاسر قرآن کریم دیده می شود. توصیه های مکرر به مواردی همچون احترام به حقوق دیگران، بدون اذن واردنشدن به منزل دیگران، پرهیز از تجسس، عیب جویی، غیبت و سوءظن، تأکید بر حفظ آبروی مؤمن، حرمت استراق سمع و بصر و پرهیز از اشاعه فحشا همگی نشان می دهند که رعایت قوانین قرآنی در سایه حکومت اسلامی، راهی برای ایجاد مشکلات اجتماعی باقی نمی گذارد.

۲.۲.۸. مراقبه فردی در برابر وسوسه شیطان

امام علی علیه السلام در بخشی از خطبه ۱۳۳، ضمن بیان برخی از دردهای معنوی مردم، به یکی از مهم ترین ریشه های انحراف آن ها یعنی وسوسه شیطان اشاره کرده، می فرماید: «شیطان شما را در سرگردانی افکنده است» (خطبه ۱۳۳). شیطان، انسان را به پوچی و بی هدفی که نتیجه آن، سرگردانی است، تشویق می کند و انسان سرگردان را به بیراهه کشانده و هلاک می کند که اگر یاری خداوند نباشد، کسی به جایی نمی رسد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۵، ص ۴۸۳). آن هنگام که شخصیت کمال جوی آدمی از مسیر اصلی اش که جاده تزکیه و تقویت بُعد الهی آن است، منحرف گردد، غرایز حیوانی دست و پایش را بسته، به شیطان که دشمن دیرینه فرزندان آدم است، تحویل می دهد (جعفری، ۱۳۸۸، ج ۸، ص ۲۶۰).

تعبیر امام علیه السلام در خطبه ۱۹۲ که می فرماید «شیطان تمام قوا و نیروهای خود را برای حمله به شما آماده ساخته و از مکان نزدیکی شما را نشان گرفته»، اشاره به این است که عوامل وسوسه های شیطانی در درون و برون انسان فراوان است و وی باید کاملاً هوشیار باشد تا در دام های رنگارنگ او نیفتد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۷،

ص ۳۷۲). بدیهی است نقش شیطان در ارتکاب اعمال خلاف و نابهنجار، نقشی عمده است؛ لذا در مبارزه با شیطان در صورتی می‌توان پیروز شد و از چیرگی‌اش جلوگیری کرد که اولاً وجود او را باور کرد و دشمنی‌اش را جدی گرفت، ثانیاً از چگونگی چیرگی و ترفندهایش اطلاعات کافی به دست آورد، ثالثاً راه مبارزه با وی را یاد گرفت و با عزمی راسخ با او مبارزه کرد (جعفرطیاری، ۱۳۹۶، ص ۷۶). بدین ترتیب، با گذر از مراحل بالا، انسان در مبارزه‌ای همه‌جانبه با شیطان پیروز گشته و گناهان و ناهنجاری‌هایی از جمله تجاوز به حریم دیگران در فضای مجازی از او سر نمی‌نزد و موجبات نقض حریم خصوصی خود را فراهم نمی‌کند.

نتیجه گیری

عموم شهروندان دنیای مجازی، از حساسیت زیاد خود در قبال محافظت از حریم شخصی شان سخن می گویند؛ اما برای افزایش امنیت حریم خصوصی خود در فضای مجازی، اقدام عملی جدی انجام نمی دهند و عموماً رفتارهایی برای نقض حریم خصوصی از آن ها سر می زند. با توجه به ماهیت خاص فضای مجازی، اگر انسان بدون توجه به مسیر صعب العبوری که در نتیجه پیشرفت فناوری های نوین در پیش روی اوست، در این وادی راه یابد، توفیقی نخواهد یافت و در گرداب فضای مجازی غرق خواهد شد و نمی تواند حافظ حریم خصوصی خود و دیگران باشد.

برای پیشگیری منطقی و مؤثر از این امر، راهکارهای اجتماعی از جمله تقنین و مجازات کیفری، نظارت آشکار و نهان بر اجرای قانون، اجرای قوانین و مقررات الهی در سایه حاکمیت اسلام، امر به معروف و نهی از منکر، آگاهی از راه های محافظت از حریم خصوصی و کاربرست راهکارهای فردی (از جمله تقویت انگیزه درونی و خودسازی، مرگ آگاهی و پرهیز از دنیازدگی، عبرت آموزی، دوری از غفلت، پرهیز از خوش بینی و اعتماد به کاربران فضای مجازی، محافظت از اطلاعات شخصی خود، شناخت قرآن و عمل به آن، مراقبه فردی در برابر وساوس شیطان) از نهج البلاغه شریف استخراج گردیده است. با وجود جایگاه و اهمیت منحصر به فرد هریک از راهکارهای یاد شده، به نظر می رسد عامل بازدارنده درونی (تقوا)، نقش مؤثرتری در کنترل افراد در مراقبت از حریم خصوصی خود و دیگران دارد.

از نظر نگارندگان، اگر تنها همین جمله از امام علی (ع) در نامه ۳۱، سرلوحه کاربران شود، تمام مشکلات فضای مجازی اعم از تعدی به حریم خصوصی دیگران رفع خواهد شد: «آنچه برای خود دوست داری برای دیگران نیز دوست بدار و آنچه برای خود نمی پسندی، برای دیگران هم مپسند».

کتاب نامه

* قرآن کریم.

* نهج البلاغه (صبحی صالح).

آب بند عربانی، الهام و مهدی واحدی (۱۳۹۸)، «بررسی حریم خصوصی کاربران در فضای مجازی به منظور ارائه راهکارهایی برای حفظ آن»، اولین همایش ملی مدرسه فردا، اردیبهشت.

اسماعیلی، مهدیه، حمید حمیدیان و احمد زارع زردینی (۱۴۰۲)، «بررسی تطبیقی کدهای اخلاقی حریم خصوصی در نهج البلاغه و فضای مجازی»، فصلنامه علمی پژوهشی اخلاق پژوهی، س ۶، ش ۳، ص ۱۰۵-۱۲۷.

بادسار، پروین و همکاران (۱۳۹۳)، حمایت کیفری از حریم خصوصی در فضای مجازی، تهران: راشدین.

بحرانی، ابن میثم (۱۴۱۷ق)، شرح نهج البلاغه ابن میثم، ترجمه قربانعلی محمدی مقدم، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه.

جعفرطیاری، مصطفی (۱۳۹۶)، «فرایند چیرگی شیطان بر انسان با رویکرد تربیتی در قرآن و حدیث»، دوفصلنامه علمی پژوهشی آموزه‌های تربیتی در قرآن و حدیث، س ۲، ش ۳، ص ۷۵-۹۲.

جعفری، محمد تقی (۱۳۸۸)، ترجمه و شرح نهج البلاغه، تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.

حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۶۹)، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق سید غلامرضا خسروی، تهران: مرتضوی.

رجبی، علی محمد (۱۳۹۸)، حریم خصوصی در فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، تهران: پشتیبان.

- سبحانی نیا، محمد (۱۴۰۲)، «بررسی تطبیقی آموزه‌های اخلاقی نهج البلاغه با نظام‌های اخلاقی غرب»، مشکوة، س ۴۲، ش ۱۵۹، ص ۱۲۳-۱۴۶.
- صانع‌پور، مریم (۱۳۹۶). اخلاق شهروندان دنیای مجازی با تمرکز بر قرآن و نهج البلاغه، با مقدمه سیدمصطفی محقق داماد، تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- فقیهی، مهدی و محمدجواد جمشیدی (۱۳۹۷)، «بررسی قوانین حفاظت از داده‌های کاربران در کشورهای منتخب»، نشریه گزارش‌های کارشناسی (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی)، ۳۸ صفحه.
- کرمی، حمزه (۱۴۰۱)، مسئولیت مدنی ناشی از نقض حریم خصوصی در فضای سایبر، تهران: امجد.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمدنسل، غلامرضا (۱۳۹۵)، حقوق جزای اختصاصی، جرایم رایانه‌ای در ایران، چاپ دوم، تهران: میزان.
- مرادی، رحیم و اسماعیل زارعی زوارکی (۱۳۹۶)، «آموزش اخلاق فناوری مبتنی بر آموزه‌های رضوی در بستر شبکه‌های اجتماعی مجازی»، *international Multidisciplinary Journal of Pure Life*، س ۴، ش ۱۲، ص ۵۹-۹۰.
- مسعودی، محمداسحاق (۱۳۹۶)، حریم خصوصی و نظارت اجتماعی از منظر قرآن و نهج البلاغه، قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی.
- مسعودی، محمداسحاق و ابراهیم کلانتری (۱۳۹۰)، «قانون‌گرایی حاکمان در نهج البلاغه»، فصلنامه مطالعات تفسیری، س ۲، ش ۶، ص ۲۷-۴۴.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۹۰)، پیام امام امیرالمؤمنین (علیه السلام)، قم: انتشارات امام علی بن ابی طالب (علیه السلام).

نوروزی اقبالی، محمدجواد و همکاران (۱۴۰۰)، سایه‌روشن‌های تقوا در فضای مجازی، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
نیازی، احمدعلی (۱۳۸۹)، «اهداف و وظایف حکومت دینی»، معرفت سیاسی، س ۲، ش ۱، ص ۱۴۹-۱۷۹.

وبگاه پلیس فتا، به نشانی: cyberpolice.gov.ir/node/170219

Inness, Julie (1992). *Privacy, Intimacy and Isolation*. Oxford: Oxford University Press.

Prosser, Dean William (1960). "Privacy". *California Law Review*, Berkeley, No. 3, vol. 48.

Solove, Daniel J. (2010). *Understanding privacy*. Cambridge. MA: Harvard College Publications.

Warren, Samuel & Brandeis, Louis D. (1890). "The Right to Privacy". *Harvard Law Review*, Cambridge, Harvard Law School, Vol. 4, No. 5, pp. 193-220.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

References

Holy Quran.

Nahj al-Balagheh (Sobhi Saleh).

Abband Arabani, Elham & Vahedi, Mehdi (۲۰۱۸). "Surveying the privacy of users in cyberspace in order to provide solutions to protect it". *the first national conference of Farda School*, Ardabil.

Badsar, Parvin et al. (۲۰۱۳). *Criminal Protection of Privacy in Cyberspace*. Tehran: Rashedin. Bahrani, Ibn Maitham (۱۹۹۶). *Sharh Nahj al-Balagha Ibn Maitham*. translated by Gurban Ali Mohammadi Moghadam. Mashhad: Majma al-Bohouth al-Islamiyya.

Esmaili, Mahdieh, Hamidian, Hamid & Zare Zardini, Ahmad (۲۰۲۳). "Comparative study of ethical codes of privacy in Nahj al-Balagheh and virtual space". *Ethology Research Quarterly*. ۷th year, Vol. ۳, pp. ۱۰۵-۱۲۷.

Faqihi, Mehdi & Jamshidi, Mohammad Javad (۲۰۱۷). "Examination of User Data Protection Laws in Selected Countries". Expert Reports (Research Center of the Islamic Council), ۳۸ pages.

FATA police website, address: cyberpolice.gov.ir/node/۱۷۰۲۱۹.

Horr Amili, Muhammad bin Hassan (۱۹۹۳). *Wasael al-Shia*. Qom: Al al-Bayt Le Ehiya al-Torath Foundation.

Inness, Julie (۱۹۹۲). *Privacy, Intimacy and Isolation*. Oxford: Oxford University Press.

Jafar Tayari, Mustafa (۲۰۱۵). "The process of Satan's domination over man with an educational approach in the Qur'an and Hadith". *biannual scientific research journal of educational teachings in the Qur'an and Hadith*. ۳th year, No. ۳, pp. ۷۵-۹۲.

Jafari, Mohammad Taqi (۲۰۰۹). *translation and commentary of Nahj al-Balagheh*. Tehran: Allameh Jafari Institute for Editing and Publishing.

Karami, Hamzeh (۲۰۲۲). *civil liability due to privacy violations in cyberspace*. Tehran: Amjad.

Majlisi, Muhammad Baqir (۱۹۸۲). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Dar Ihya al-Torath al-Arabi.

Makarem Shirazi, Nasser et al. (۲۰۱۰). *The Message of Imam Amir al-Momineen (AS)*. Qom: Imam Ali Ibn Abi Talib (AS) Publications.

Masoudi, Mohammad Ishaq & Kalantari, Ebrahim (۲۰۱۳). "Legitimacy of Rulers in Nahj al-Balagheh". *Quarterly Journal of Tafsir Studies*, second year, No. ۶, pp. ۲۷-۴۴.

Masoudi, Mohammad Ishaq (۲۰۱۶). *privacy and social surveillance from the perspective of the Qur'an and Nahj al-Balagheh*. Qom: Supreme Leader's Representative Institution in Universities, Research Vice-Chancellor of the University of Islamic Education.

Mohammad Nasl, Gholamreza (۲۰۱۵). *special criminal law, computer crimes in Iran*. second edition. Tehran: Mizan.

Moradi, Rahim & Zarei Zwarki, Ismail (۲۰۱۶). "Technology ethics education based on Razavi's teachings in the context of virtual social networks". *International Multidisciplinary Journal of Pure Life*, ۴th year, No. ۱۲, pp. ۵۹-۹۰.

Niazi, Ahmad Ali (۲۰۰۸). "Goals and Duties of the Religious Government". *Political knowledge*, second year, No. ۱, pp. ۱۴۹-۱۷۹.

Nowrozi Iqbali, Mohammad Javad et al. (۲۰۲۱). *the bright shadows of piety in virtual space*. Tehran: Imam Sadeq University (AS).

Prosser, Dean William. (۱۹۶۰), "Privacy". *California Law Review*, Berkeley, No. ۳, vol. ۴۸.

Ragheb Esfahani, Hossein Ibn Mohammad (۱۹۹۰). *al-mofardat fi Gharib al-Qur'an*. research by Seyyed Gholamreza Khosravi. Tehran: Mortazavi.

Rajabi, Ali Mohammad (۲۰۱۸). *Privacy in cyberspace and social networks*. Tehran: Poshtiban.

Sanepour, Maryam (۲۰۱۶). *The ethics of the citizens of the virtual world with a focus on the Quran and Nahj al-Balagheh*. with an introduction by Seyyed Mostafa Mohagheq Damad, Tehran: Nahj al-Balagheh Foundation.

Sobhani Nia, Muhammad (۲۰۲۳). "Comparative study of the moral teachings of Nahj al-Balagha with Western moral systems". *Mishkat*, ۴th year, No. ۱۵۹, pp. ۱۲۳-۱۴۶.

Solove, Daniel J. (۲۰۱۰). *Understanding privacy*. Cambridge. MA: Harvard College Publications.

Warren, Samuel & Brandeis, Louis D. (۱۸۹۰). "The Right to Privacy". *Harvard Law Review*, Cambridge, Harvard Law School, vol ۴, No ۵, pp ۱۹۳- ۲۲۰.